

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

HECKENAST GUSZTÁV

Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században (1670—1790)*

I. Az újkori iparfejlődés kezdetei a Habsburg-birodalomban

A XVII. század második fele és az 1700-as századforduló szemtanúja volt a kelet-közép-európai Habsburg-nagyhatalom megszületésének. A francia és a török háborúk, a spanyol örökségért és a Magyarország birtokáért folytatott évtizedes diplomáciai és fegyveres küzdelmek látványos eseményei elfedték a kortársak szeme elől, hogy a Habsburg-birodalom megerősödése nemcsak katonai és politikai folyamat volt; egyidejűleg fejlődésnek indultak a Habsburg-tartományok ipari termelőerői is, és megalapozták a dunai monarchia kétszáz esztendőös nagyhatalmi állását. A kezdeményezés a gazdasági életben sem a belső erőktől indult ki. Mint I. Lipót nagy hadvezérei, Hermann és Lajos bádeni örgróf, Károly lotharingiai vagy Eugén szavójai herceg, mint a Habsburgok szolgálatába szegődött annyi kiváló spanyol és birodalmi német államférfi és diplomata, a születőben levő nagyhatalom kiemelkedő közigazgatásai is idegenek voltak, akik német birodalmi szülőföldjüket elhagyva Ausztriát választották hazájuknak, és többnyire idegenek, franciák, svájciak, birodalmi németek, olaszok voltak azok a vállalkozók és szakmunkások is, akik a kor legfontosabb iparágait meghonosították a Habsburgok országaiban.

A Habsburg-tartományok társadalmi képletéből hiányzott a kereskedelemből meggazdagodott és ipari vállalkozások felé forduló angol—holland típusú burzsoázia, és nem volt olyan belföldi uzsoratókés adóbérlő réteg sem, mint Franciaországban, amely kölcsöneivel az államot finanszírozhatta volna. Az ausztriai kereskedők külföldi tőkés faktorai voltak, akiknek megélhetését az importált áruk forgalomba hozataláért járó jutalék biztosította, így semmi érdekük nem fűződött a belföldi manufaktúraipar megteremtéséhez. Ipari vállalkozások kezdeményezése és finanszírozása ezért Ausztriában (és más hasonló helyzetű országokban, pl. Poroszországban) állami feladat lett, a magánvállalkozás is csak az államkincstár hathatós segítségével volt életképes; az iparosítás költségeit részben külföldi tőke megnyerésével, részben az állami adóbevételekből kellett előteremteni. A gazdasági élet, főleg az egykorú szóhasználatban *commerciale*-nak, *Kommerz*-nak nevezett kereskedelem és ipar fejlesztésének elmélete így az állami pénzügy- és közigazgatásban, a kameralisztika része lett:

* Mutatvány „a Magyarország története” IV. kötetéből. — Folyóiratunk eddig is igyekezett beszámolni a Magyarország története I—X. készülő történeti szintézis előmunkálatairól. A következőkben folyamatosan szeretnénk a munka egyes kötetéből fejezeteket közzétenni, melyek — esetleg a tervezettnél nagyobb terjedelemben, tehát a végleges formábaöntés előtt — az elmúlt évek során elkészültek és melyeket a kötetek szerzői kollektívái már megvitattak. — A szerk.

a Habsburg-állam gazdasági felvirágoztatásának propagátorai e tudományág művelői, a kameralisták voltak.

Az ausztriai kameralizmus alapvetése Johann Joachim Becher (1635—1682) nevéhez fűződik. A mainzi születésű orvos szerteágazó életművében irreális elképzelések keveredtek nagyjelentőségű közgazdasági felismerésekkel. Nyugtalan és nyugtalanító egyéniség lehetett; sokat utazott, már fiatalon éveket töltött Svédországban, Itáliában is járt, közgazdasági elméleti megállapításait pedig ismételt németalföldi tanulmányútjainak tapasztalataiból vonta le. *Politischer Discours* című, 1668-ban kiadott kereskedelempolitikai munkájában az államok gyarapodásának, illetve lehanyatlásának okaival foglalkozott. Kifejtette, hogy a népesség szaporítása és a lakosság jóléte az államkincstár érdeke. Produktív társadalmi osztályoknak a parasztokat, az iparosokat és a kereskedőket tekintette. Egyformán károsnak tartotta a vagyon kevesek kezében való felhalmozását (monopolium), a tőkeszegény kiskézművesek túlsúlyát (polypolium), és a verseny mesterséges korlátozását (propolium). Az iparfejlesztés, manufaktúraalapítás szerinte nemcsak azért szükséges, hogy a pénz import árúért külföldre ne menjen, hanem a belföldi pénzforgalom növelése, a közjólét emelése érdekében is. A külkereskedelmet az állam által irányított kereskedő társaságok kezébe kívánta adni. Tanításai néhány évtizeddel halála után a német és osztrák merkantilista gazdaságpolitika közkincsévé lettek.

Elméleti felismeréseit Becher megpróbálta a gyakorlatban is érvényesíteni. 1666-tól 1676-ig működött Bécsben, jelentősen befolyásolva az udvar gazdaságpolitikáját. Az ő ösztönzésére került sor 1666-ban az udvari kamara keretei között a kereskedelem és az ipar fejlesztésére hivatott kormány szerv, a *Commerz-Collegium* életrehívására, amely megszakításokkal 1678-ig működött; személyes alkotása az első osztrák selyemmanufaktúra Sinzendorf kamaraelnök Sankt Pölten melletti walpersdorfi birtokán (1666-tól 1682-ig működött), majd egy manufaktúra mintaüzem a Bécs melletti Taborban (1675), ugyancsak Sinzendorf-birtokon, ahol olvasztó- és üveghuta, gyógyszerészeti kémiai laboratórium, majolikaedény-, posztó- és selyemgyártó részleg működött, s egyaránt lett volna termelő üzem és szakmunkásképző intézet. A szükségszerűen jelentkező kezdeti nehézségekkel, az udvari kamara bizalmatlan maradiságával, Sinzendorf kamaraelnök rosszindulatával és a Tabor konkurenciájától tartó bécsi céhek ellenállásával végül is Becher — bár I. Lipót kedvelte alkímista kísérletei miatt — nem tudott megküzdenni; 1676 végén elhagyta Ausztriát.

A kameralista szempontok képviselőjét és egyben a tabori mintaüzem vezetését Wilhelm von Schröder (1640—1688) vette át. A gothai kancellár fia ugyancsak színes és ellentmondásos egyéniség volt. 1673 óta állt Lipót szolgálatában, éveket töltött Angliában, ahol a textilipart tanulmányozta. Tudományos érdeklődése a nagy angol fizikus, Robert Boyle barátságát, alkímista próbálkozása Lipót császár rokonszenvét biztosította számára. Mint elméleti közgazdász az angol merkantilista Thomas Mun (1571—1641) műveiből tanult, *Fürstliche Schatz- und Rentkammer* (1686) című munkájában a felvilágosult abszolutizmus előfutáraként az abszolút uralkodó és a nép valódi érdekeinek egybeesését akarta kimutatni. Felismerte az iparstatisztika (a Mária Terézia idejében megvalósított manufaktúra tabellák) gazdaságpolitikai fontosságát és a bankhitel szerepét az ipar finanszírozásában. Gyakorlati gazdasági tevékenységét viszont nem kísérte siker. Miután a tabori mintaüzem Angliából betelepített szakmunkásait 1679-ben elragadta a pestis, a vállalkozás 1681-ben végleg elbukott, Bécs 1683-iki török ostroma idején az épületek is elpusztultak. Schröder terveit Tabor fel-

támasztására az udvari kamara nem támogatta; a tönkrejutott vállalkozó félreállítva, a magyarországi szepesi kamara tanácsosaként halt meg. Ötletekben oly gazdag életének utolsó javaslatát, a bombagyártás meghonosítását Magyarországon névrokona, Sréter János brigadéros valósította meg a Rákóczi-szabadságharc alatt.

Elméleti jelentőségében nem ért fel Becherhez, még Schröderhez sem, de tömeghatásával messze felülmúlta őket a harmadik osztrák kameralista, Philipp Wilhelm von Hörnigk (1640—1714), Becher sógora és tanítványa, Becher pártfogójának, Royas y Spinola császári diplomatának közel húsz éven át titkára. Becher — egyébként meg nem valósult — adóreformjavaslatának előkészítése során Hörnigk 1673-ban hivatalos megbízásból beutazta Ausztriát, Cseh-Morvaországot és Sziléziát. 92 várost és 16 mezővárost látogatott meg, hogy felmérje az iparosok számát és az ipari termelőerők állapotát. Fennmaradt útijelentésében Hörnigk helyszíni vizsgálódás és becslések alapján mintegy 82 000-re tette az adófizetésre képes mesterek és legények számát; a főváros, Bécs iparosainak száma ugyanekkor megközelítette a 6000-et. A Habsburg-birodalom messze legvirágzóbb tartománya a jelentés szerint Szilézia; különösen kiemelkedik gyapjúszövet- és vászonipara. Az osztrák tartományokban ezzel szemben a kézművesség hanyatlik, a szabaddá váló munkaerő pedig a vasiparba áramlik. A Becher környezetében töltött évek — Hörnigk tisztázta le a nyomda számára 1672-ben a *Politische Discours* új kiadásának kéziratát — és az 1673. évi utazás készítették fel Hörnigket *Oesterreich über alles, wenn es nur will* (1684) című munkájának megírására, amely száz év alatt 16 kiadást ért meg, és a XVIII. századi osztrák gazdaságpolitikának legfontosabb alapvetése és kézikönyve lett.

„A munkám címében megnevezett Ausztria alatt én nem csupán a világszerte dicsért, a Duna-folyam két partján elterülő ilyen nevű főhercegséget értem; hanem emellett a német osztrák uralkodó ház minden és valamennyi örökös királyságát és országát a római birodalmon belül és kívül, tehát Magyarországot is beleértve.” Becherrel és Schröderrel ellentétben Hörnigk személyesen nem vett részt az osztrák gazdasági élet fejlesztésében, de ő ismerte fel, hogy a Habsburg-monarchia gazdasági egység, hogy a Habsburg uralkodó különböző országai gazdaságilag egymásra vannak utalva és kiegészítik egymást, és hogy ez országok együttesen lényegében autarkiaúra képesek. Ausztria tehát — Hörnigk szerint — riválisai fölé emelkedhetik, ha akar, vagyis ha kifejleszti iparát. A teendőket kilenc pontba foglalva adja elő:

1. minden művelhető földet meg kell művelni, minden arany- és ezüstbányát fel kell tárni;
2. minden feldolgozható hazai nyersanyagot itthon kell feldolgozni;
3. ezek megvalósításához dolgozó emberekről kell gondoskodni;
4. az aranyat és ezüstöt nem szabad felhalmozni, hanem forgalomba kell hozni;
5. a lakosságnak be kell érnie belföldi termékekkel;
6. a szükséges külföldi árukat cserekereskedelem útján kell megszerezni, nem pénzért;
7. importált nyersanyagot kell belföldön feldolgozni, és a munkabért belföldön kell kifizetni;
8. nem a nyersanyag-, hanem a készárukivitel növelésére kell törekedni, s az árut aranyért és ezüstért kell exportálni; végül

9. ami belföldön előállítható, azt nem szabad importálni, mert jobb két tallért fizetni belföldi áruért, mint egy tallért külföldiért.

Számbavéve ezek után a Habsburg-országok termékeit, behozatali tilalmat javasol minden posztó-, vászon- és selyemárúra, továbbá a francia fényűzési cikkekre, mert másként a belföldi ipar nem születik meg. Konkrét javaslatokat tesz arra, hogy milyen ipart mely tartományban érdemes fejleszteni, s e javaslatok megtételénél kitűnően hasznosítja 1673. évi utazása során szerzett helyismeretét.

Az osztrák kameralisták működését a magyar történeti irodalom eddig eléggé negatívan értékelte. Nem vettük figyelembe jelentőségüket a közgazdasági elmélet fejlesztésében; terveikben az elnagyoltságot, gyakorlati kezdeményezéseikben a kudarcokat hangsúlyoztuk, pedig az újkori iparfejlődés kezdetén többnyire elnagyolt terveket, kudarcha fulladt kezdeményezéseket találunk. Szemükre szokás vetni „magyarellenességüket” is, alaptalanul, hiszen ők saját koruk gazdasági valóságából indultak ki, a magyar rendiségre nem voltak, a magyar nemzetállam XIX. századi eszméjére nem is lehettek tekintettel. Szinte minden, e korrall foglalkozó magyar történeti munka idézi Hörnigk szavait arról, hogy „Magyarország valóságos kenyér-, zsír- és húsbánya”, de nem szokták idézni Magyarország bányakincseinek, az aranynak, ezüstnek, sónak számbavételét. Hörnigk valóban nem ír arról, hogy Magyarországon manufaktúrákat kellene létesíteni, csupán a dohány- és selyemtermesztés fejlesztését, az északi országokba irányuló magyar borkivitel előmozdítását ajánlja, de egyrészt ő a Habsburg-monarchia gazdasági egységéből indul ki, másrészt Magyarországról nem rendelkezett személyes benyomásokon alapuló helyi ismeretekkel. Mivel az iparfejlesztést lehetőleg mindenütt a meglévő kézművességhez kívánta kapcsolni, munkájából értelemszerűen a magyarországi bányászat és kohászat fejlesztése következik, s ezt a Hörnigken nevelkedett későbbi osztrák gazdaságpolitikusok nem is hanyagolták el. A kameralisták érdeme, hogy felismerve az egész Habsburg-birodalom gazdasági fejlesztésének szükségességét, ehhez koruk elméleti színvonalán álló javaslatokat tettek, Becher és Schröder pedig javaslataik gyakorlati megvalósításával is megpróbálkoztak.

Becher és Schröder ausztriai tevékenységének kudarca csupán egyéni bukás volt. Elméleti munkásságuk, de gyakorlati vállalkozásaik is a társadalmi haladást mozdították elő, s a Habsburg államérdeknek is megfeleltek. A francia áruk behozatalát tiltó, időnként megismételt császári rendeletek, bár elsődleges céljuk csak az volt, hogy akadályozzák a pénz kiáramlását az ellenséges Franciaországba, ösztönzően kellett, hogy hassanak az osztrák manufaktúraalapításokra. A XVII. század utolsó évtizedeiben egy sor textilmanufaktúra létesült állami támogatással az udvarhoz közelálló arisztokraták és az egyház birtokain, elsősorban az osztrák és cseh tartományokban. Úgy látszik, ebbe a korai sorozatba tartozott az első magyarországi textilmanufaktúra is, a Pozsony megyei Gombán, Szelepcsényi György esztergomi érsek alapítása, amelyről azonban közelebbi adataink nincsenek. Egyes létesítmények életképesnek is bizonyultak, mint a holland és angol áruk vámjának 20—30%-os felemelését követően 1672-ben polgári tőkével kezdeményezett felső-ausztriai, linzi, vagy az 1697-ben alapított csehországi, oeki kolostori posztómanufaktúra. A textiliparon kívül manufaktúraalapításokra került sor a fényűzési cikkeket előállító iparágakban, az üveg-, a papír-, a dohánygyártásban.

A manufaktúraalapításokkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy bár legtöbbjük császári-királyi privilegizált manufaktúraként szerepel a forrásokban,

valójában nem, vagy csak részben tekinthetők állami vállalkozásoknak. Az udvari kamara — állandó pénzhiánnyal küzdve — nem szívesen investált kétes jövőjű ipari vállalkozásokba, legfeljebb néhány ezer forint támogatást nyújtott. Az állami protekcionizmus a szóban forgó vállalkozás privilegizálásában nyilvánult meg: bizonyos áruk előállítására husz-harminc esztendőre szóló monopóliumot biztosított, eltiltotta a konkurrens külföldi áru behozatalát, vámkedvezményt, esetleg adókedvezményt is engedélyezett. A privilégiummal ellátott manufaktúra császári-királyi vállalkozásnak nevezhette magát, bejárata fölé kitehette a császári sást, s ezzel mentesült a katonai beszállásolás, munkásai pedig a hadkötelezettség alól. A XVII. század vége és a századforduló császári-királyi manufaktúrái mind ilyen privilegizált magánvállalkozások. A privilégiumukban biztosított kedvezmények ellenére általában súlyos termelési és értékesítési nehézségekkel, szakmunkáshiánnyal, és főleg idült tökeelégtelenséggel küzdenek, aminek szembetűnő jele a tulajdonosok és a mögöttük álló tőkések gyakori változása.

A Habsburg-birodalom elmaradott ipari potenciáljának kifejlesztésében nagy szerep várt — ahogy ezt Hörnigk felismerte — az egyes országok hagyományosan fejlett kézműiparára, a sziléziai vászon-, a csehországi üveggyártásra, az észak-itáliai tartományokban meghonosított selyemtermesztés pedig lehetővé tette a XVIII. század elejétől kezdve a bécsi selyemipar kibontakoztatását. Az olasz vállalkozók kezdeményezésével 1697-ben létesült első bécsi selyemmanufaktúra számára a munkaerőt a bécsi szegényház lakói biztosították.

A manufaktúraipar megjelenése szükségessé tette a manufaktúra és a céhek viszonyának rendezését. A kameralisták a céhekben a termelés fokozásának és modernizálásának akadályozóit látták, ezért elvileg ellenük foglaltak állást; Schröder egyenesen eltörlésüket követelte. Az állami gazdaságpolitika beérte a céhek lassú korlátozásával: a különböző városi céhszabályzatokat igyekeztek tartományi szinten egységesíteni, a céhprivilégiumok kibocsátása pedig 1708-tól kezdve uralkodói előjog lett. A céhek fokozódó elzárkózásán azonban a még gyenge központi hatalom nem tudott úrrá lenni; Becher becslése szerint az osztrák tartományokban minden két céhes iparosra egy kontár esett, akit a céh nem volt hajlandó befogadni. A manufaktúrák vállalkozóira és munkásaira nem vonatkozott a céhkényszer, s mentesek voltak ez alól az udvar számára dolgozó, többnyire külföldi származású és protestáns vallású kereskedők és kézművesek (Hofbefreite, Niederlagsverwandte) is. A céhes ipar mellett kezdett tehát kialakulni a céhen kívüli iparosok egyre erősödő, a céhmestereket szakmai tudásban és tőkeerőben egyaránt felülmúló rétege.

A XVII. század második felében a fellendülés jelei mutatkoztak az osztrák tartományok bányászatában. Nemzetközi jelentőségre emelkedett a krajnai, idriai higanybányászat; részben idriai higanyt használtak a dél-amerikai ezüstkohászatban is. A sóbányászatnak az 1650-es években végrehajtott szervezeti reformja és a bányák technikai felszerelésének modernizálása után sikerült a külföldi sóot kiszorítani a Habsburg-országokból. Az 1678—1679. évi igazgatási reformmal a stájerországi vasbányászat és kohászat is túljutott a század eleje óta tartó válságon, termelési volumene egyenletesen emelkedett, s a XVIII. század közepére újra elérte a XVI. század végi termelési szintet (a legfontosabb bányaterületen, Innerbergben az évi százezer bécsi mázsát). A bányászat hozamának állandó emelkedését előmozdította a robbantással való ércjövésztés elterjedése: az első, 1627-ben Selmechbányán végrehajtott robbantás után az új eljárás fokozatosan terjedt el Közép-Európában, s az ausztriai bányászatban

1700 körül lett általánossá. A higany-, a só- és rézbányászat az osztrák tartományokban a kincstár monopóliuma volt, a vasbányászat és kohászat magánkézen volt, de mind a termelés, mind az értékesítés az állam ellenőrzése alatt állt.

A Habsburg-monarchia az *Oesterreich über alles* megjelenése utáni évtizedekben rendkívül lassan, de mégis már észrevehetően megindult a Hörnigk javasolta úton. Az egymásra utalt és egymást kölcsönösen kiegészítő országok és tartományok egyelőre még lazán összefüggő együttesébe a XVII. század végére betagozódtott a török uralom alól felszabadult Magyarország és Erdély is.

II. Az ipar fejlődése a Habsburg-monarchiában a Pragmatica Sanctio évtizedeiben

Osztrák történészek megítélése szerint I. Lipót gazdaságpolitikája eredményesebb volt, mint a fiaié. Szívesen idézik I. József kaján megjegyzését, hogy ti. legeredményesebb gazdasági intézkedése a bécsi zálogház létesítése volt, VI. Károly gazdasági terveit pedig, éppúgy mint politikáját, mértéket nem ismerő, irreális voltak miatt marasztalják el. Az elképzelések és a valóság közötti ellentmondás valóban lenyűgöző; de ha figyelmünket arra fordítjuk, ami megvalósult, a reális lehetőségeknek megfelelő iparfejlődést látunk.

A Habsburg-birodalom valamennyi tartománya közül Szilézia volt iparilag a legerősebb. Az udvari kamara már 1698-ban kamerateista szemmel mérte fel a tartomány szükségleteit; a textilipar további fejlődését mozdította elő I. József 1708-ban, majd VI. Károly 1718-ban és 1738-ban kibocsátott vámrendelete, amely megnehezítette a külföldi áruk behozatalát, és ugyanakkor exportra ösztönzött. Az 1720-as években új vászon-, posztó- és bőrgyártó manufaktúrák keletkeztek (Neustadt, Brieg, Glatz, Boroszló), a posztóipar termelése 1720 és 1735 között 59 000 végről 95 700 végre, tehát másfélszeresére nőtt, s a tartomány egy évi exportjának értéke az 1730-as évek végére elérte a 8 millió tallért. Mint-hogy azonban Szilézia rögtön az osztrák örökösödési háború elején végleg porosz kézre jutott, I. József és VI. Károly helyes gazdaságpolitikája nem a Habsburg-birodalom számára hozott maradandó eredményeket.

Osztrák-Németalföld tengerentúli kereskedelmét virágoztatta fel rövid időre az 1722-ben császári privilégiummal és 6 millió forint alaptőkével megalakult ostendei Keletindiai kereskedőtársaság; kereskedő telepek létesültek Elő-India és Kína partjain. A gyarmati kereskedelemben jelentkező új aspiráns azonban felidézte a régebbi gyarmatosítók együttes fellépését. VI. Károly kénytelen volt 1727-ben a társaság privilégiumát öt évre felfüggeszteni, majd 1731-ben a Pragmatica Sanctio nemzetközi elismertetése fejében a társaságot megszüntetni.

Az ostendei Keletindiai kereskedőtársaság sorsa azt mutatja, hogy életrehívásakor helytelenül ítélték meg a nemzetközi politikai erőviszonyokat. Nem a politikai, hanem a gazdasági erőviszonyok helytelen megítélése alapján került sor az 1715—1718. évi török háború győzelmes befejezése után, 1719-ben, az Orientalische Compagnie megalapítására Bécsben.

Az Orientalische Compagnie feladata az lett volna, hogy a pozsareváci békét követő kereskedelmi szerződés révén uralkodó helyzetet foglaljon el a balkáni és levantei kereskedelemben. Ennek azonban nem voltak meg sem a gazdasági, sem a technikai előfeltételei. Magyarországot a kereskedelmi szerződés alapján előzönlötték a török (görög és szerb) kereskedők, s ha a császári hatalom politikai nyomása arra rá tudta is kényszeríteni Velencét, hogy eltérje az

osztrák tengeri kereskedelmet az Adrián, ettől még éppúgy nem született meg az osztrák kereskedelmi flotta, mint ahogy Trieszt és Fiume szabad kikötővé nyilvánítása (1719) nem jelentette ezeknek a kikötőknek a kiépülését és a nemzetközi áruforgalomba való bekapcsolódását. A bécsi kormány törekvése, hogy az itáliai kereskedelmet a hagyományos linz-bolzanói, a török kereskedelmet pedig a dunai útvonalról az adriai kikötőkbe irányítsa át, nem járt eredménnyel. A kikötők későbbi fejlődését szolgálta a Triesztet az osztrák tartományokkal, Fiumét Károlyvárossal összekötő utak kiépítése. Az Orientalische Compagnienak a Törökországgal való kereskedelemre kizárólagos privilégiuma volt; hogy ezzel élni is tudjon, ipari vállalkozásokba kezdett, s végül is ezekkel, és nem kereskedelmi tevékenységével járult hozzá elsősorban a Habsburg-monarchia gazdasági fejlődéséhez.

Az Orientalische Compagnie első ipari létesítményei az 1720-as évek elején a trieszti hajóépítő műhely, valamint a csak néhány évig működő fiumei gerytyaöntő és hajókötélverő manufaktúrák voltak. Valóban jelentős vállalkozásnak a linzi posztómanufaktúra megvásárlása (1722) és a schwechati textilmanufaktúra megalapítása (1724) bizonyult.

Érdeemes röviden megismerkednünk a linzi posztómanufaktúra tulajdonviszonyainak alakulásával, mert ennek a kimagasló fontosságú üzemnek a viszonyosságai rendkívül szemléletesen mutatják az ausztriai iparfejlődés tökéhiány okozta nehézségeit; sorsának majd minden fordulatához más manufaktúrák története kínál párhuzamokat, úgyhogy fejlődésmenetét joggal tekinthetjük tipikusnak.

A linzi posztómanufaktúra felvirágoztatását a bécsi kormány szinte kezdetől fogva szíven viselte; polgári tulajdonosait megneemesítette, és következetesen védte az üzemet a felső-ausztriai rendeknek a linzi céheket támogató politikájával szemben. Fenntartotta az udvar a manufaktúra érdekében kibocsátott behozatali tilalmakat is, nem engedve ebben a kérdésben sem a bécsi kereskedők, sem az általuk közbelépésre biztatott bécsi angol követ nyomásának. Mindez nem biztosította azonban az üzem fenntartásához szükséges tőkét. Ezért az 1710-es években az udvari kamara rávette két zsidó hitelezőjét, hogy folyósítsák a kormány szemében legfontosabb két ausztriai manufaktúra, a linzi posztó- és a neuhausi tükörgyártó üzem számára a szükséges tőkét. Így lett Simson Wertheimer Neuhaus, Abraham Spitz pedig Linz Verlegere. A zsidó uzsoratóke befektetése az iparba oly messzire előremutató, haladó lépés volt, amilyenre az ausztriai feudális társadalmi viszonyok még nem voltak megérve. Zsidó tőkések ipari vezetőszerpe az érintett kézművesek és kereskedők középkori hagyományokban gyökerező mentalitása számára elképzelhetetlen volt, így a kormányzat hamarosan más megoldásra kényszerült. A neuhausi manufaktúrát 1725-ben az állami bank szerepét betöltő Wiener Stadtbanco vette át, a linzi posztómanufaktúrát pedig 1722-ben az Orientalische Compagnievel vásároltatták meg. Minthogy zsidó tőkések nem lehettek a társaság tagjai, a polgári kereskedőtőke pedig egyrészt erőtlenn volt, másrészt tartózkodó, s 217 000 Ft alaptőkét is csak úgy tudtak összeszedni, hogy a Wiener Stadtbanco kormányutasításra 100 000 Ft-ot adott, az Orientalische Compagnie lottószpekulációba kezdett, rövid ideig virágzott, de az 1730-as évek közepére fizetéseképtelenné vált. A társaság két textilmanufaktúrája a lottó hitelezőinek tulajdonába ment át, akik a schwechati üzemet 1740-ben eladták egy bécsi kereskedőkből alakult társaságnak; a linzi posztómanufaktúrát 1754-ben az állam vette át. (A schwechati manufaktúra 1819-ig, a linzi 1851-ig állt fenn.)

VI. Károly uralkodása alatt az Orientalische Compagnie ipari vállalkozásain kívül is szép számmal keletkeztek manufaktúrák különböző tartományokban, Szilézia mellett elsősorban Bécsben és környékén, valamint Csehországban. A teljesség minden igénye nélkül, csupán a fejlődés érzékeltetésére soroljuk fel a megítélésünk szerint fontosabbakat.

1717-ben alapította meg a hollandi Claude du Paquier Európának — az úttörő szászországi meissenai (1708) után — második porcellán- és majolikaedény manufaktúráját Bécsben. A következő évben kizárólagos privilégiumot kapott, egy Meissenből odaszökött mester szakmai irányítása alatt kiváló minőségű árut állított elő, mégis veszteséges vállalkozásnak bizonyult, úgyhogy az üzem fennmaradását csak állami kezelésbe vételével (1744) sikerült biztosítani. Ugyancsak külföldi vállalkozó, a genfi François Dunant alapította 1717-ben az első bécsi tafota manufaktúrát, Lyonból hozatott szakmunkásai és a számára folyósított jelentős állami támogatás ellenére is nagy nehézségek között. Alsó-Ausztriában az Orientalische Compagnie schwechati textilmanufaktúrája mellett és privilégiuma sérelmével néhány kisebb üzem is működött, így Pottendorfban, Trumában, Hainburgban; ez utóbbi (1727) magyarországi nyersanyagot dolgozott fel a magyar piac számára. A magyarországi dohány feldolgozására alapították a hainburgi (1722) és a stájerországi fürstenfeldi (1723) dohánymanufaktúrát, az 1730-as években pedig két papírgyártó manufaktúra is létesült Alsó-Ausztriában. Csehországban ezekre az évtizedekre esik néhány főúri textilmanufaktúra születése: Martinitz gróf 1710-ben Plánicén, Waldstein gróf 1715-ben Horní Litvínovban fejlett munkamegosztással dolgozó, néhány száz munkást foglalkoztató posztómanufaktúrát alapított; ugyanekkor Gallas gróf posztómanufaktúrája a schwechati üzem kizárólagos privilégiumának esett áldozatul. Városi kereskedők vállalkozásai közül megemlíthetjük a prágai damaszt- és az olomouci posztómanufaktúrát a 20-as évek végén.

Más tartományokban csak egy-két manufaktúráról tudunk ezekben az évtizedekben. Grazban néhány kereskedő barchentszövő manufaktúrát alapított 1720-ban a stájerországi szükséglet kielégítésére; az üzem ennek a feladatának megfelelt, egyébként nem volt jelentős, exportra nem termelt, s valószínűleg 1760 körül szűnt meg. Karintiában és Krajnában a tartományi rendek foglalkoztak posztómanufaktúra alapítással: a klagenfurti üzem nem bizonyult életképesnek, a ljubljana-i 1728-tól termelt. Görzben kamarai selyemfilatorium működött.

Ez a kétségkívül hiányos áttekintés is tanúsítja, hogy az osztrák—cseh tartományok manufaktúraipara a XVIII. század első négy évtizedében határozottan fejlődött; szó sincs stagnálásról, nem hogy visszaesésről a XVII. század utolsó évtizedeihez képest. Ennek ellenére nem beszélhetünk ekkor még a Habsburg-monarchia manufaktúra-korszakáról. A kereskedelem és ipar céltudatos fejlesztésére csak tartományi szinten alakultak Commerz-Collegiumok, így 1724-ben Csehországban; a manufaktúraiparral foglalkozó központi kormány-szerv VI. Károly egész uralkodása alatt nem jött létre. Az új iparágak meghonosítása, a céhek elzárkózásának leküzdése terén a kormányzat a manufaktúraalapítások nem mindig kielégítő támogatása mellett fokozottan élt az udvari mentesítő- és védlevelek kibocsátásának hagyományos eszközével. A Hofbe-freite, Niederlagsverwandte s hasonló céhen kívüli iparosok sorában 1725-ben új színfoltként jelenik meg a Schutzverwandte kategória: VI. Károly bizonyos pénzösszeg lefizetése ellenében évről évre 4—5000 kontárnak és protestáns válása miatt céhen kívül maradt kézművesnek engedélyezte az iparüzést, s 1733-tól

kezdve arra kényszerítette a céheket, hogy e védlevéllel rendelkező kézműveseket fokozatosan fogadják be a mesterek sorába.

Országos érvényű iparstatisztikai adatokkal a XVIII. század első feléből nem rendelkezünk. Nem tudjuk megmondani, hány manufaktúra működött a Habsburg-monarchiában, a manufaktúrák munkáslétszámáról is csak egyedi adataink vannak, üzemenként tízestől ezres nagyságrendig; a céhes és céhen kívüli kézművesség számáról ugyancsak nincsenek még becsléseink sem. Bécsnek és elővárosainak kézműveseit azonban 1736-ban összeírták, s ezek a hiteles statisztikai adatok azt mutatják, hogy a birodalmi főváros iparos népessége az 1670-es évek óta megnégyszereződött; az akkor közel 6000 iparúzóval szemben 1736-ban mintegy 12 000 kézművesmestert vettek számba, s a mellettük dolgozó segédek és inasok körülbelül ugyanennyire becsülhetők. A 12 000 mesternek csupán egyharmada volt céhpolgár, a többiek különböző udvari védlevelek birtokában, mintegy 3000-en pedig nyilvánvaló kontárokként folytatták mesteriségüket.

VI. Károly halála után az osztrák örökösödési háború alapjaiban rendítette meg a Habsburg-államot. Hogy Mária Terézia birodalma fennmaradt, gazdasági ereje, ipari potenciálja Szilézia elvesztése ellenére is megnövekedett, nem utolsósorban a magyarországi ezüstyányászat felvirágzásának következménye volt. A magyarországi bányászat rekonstrukciója volt VI. Károly gazdaságpolitikájának legnagyobb horderejű, szinte egyedül maradandó teljesítménye.

III. A manufaktúra-korszak első szakasza Ausztriában

Közel száz éves előzmények, számos rövidéletű és néhány életképes manufaktúraalapítás után, a XVIII. századnak pontosan a derekán, 1750 körül megkezdődött a Habsburg-birodalom osztrák—cseh tartományaiban a manufaktúra-korszak. A legújabb gazdaságtörténeti vizsgálatok szerint Ausztria és Csehország iparfejlődésének manufaktúra-korszaka 1750 tájától az 1830-as évekig tartott, és az 1790-es, 1800-as évekkel, az első gépek megjelenésével és elterjedésével tagolható két szakaszra. Az első szakasz, vagyis a XVIII. század második felének iparfejlődése a Habsburg-birodalom nyugati felében rendkívül szembeötlő, akár a század első felének osztrák—cseh állapotaihoz, akár az egyidejű magyarországi és erdélyi helyzethez viszonyítjuk. A régebbi osztrák gazdaságtörténetírás e nagyarányú gazdasági növekedést érzékelve — határozott túlzással — egyenesen a nagyipar kezdeteit emlegette. Pedig a kibontakozó osztrák és cseh manufaktúraipar, bármilyen fejlettnak hatott is a magyarországihoz képest, és bármekkora fejlődést jelentett saját előzményeihez viszonyítva, egyetemes történeti távlatból tekintve, Nyugat-Európa egyes országaihoz képest erős lemaradásban volt. A XVIII. század második fele Angliában az ipari forradalom időszaka. Azok az évtizedek, amelyek a Habsburg-birodalomban a manufaktúra-korszak kibontakozását jelzik, Angliában a gyáripar születésének évtizedei.

Az angol ipari forradalom tárgyalása nem feladatunk; nem azért, mert Magyarország, illetve a hazánkat akkor magába foglaló Habsburg-birodalom ipartörténetét tekintjük át, hanem azért, mert azok a jelenségek és problémák, amelyek az angol ipari forradalmat jellemzik, Kelet-Közép-Európában általában csak 80—100—120 év múlva fognak felvetődni. Nem foglalkozunk tehát most

sem a munkásosztály kialakulásával, sem az ipari tőke eredetével, sem a mindennapi élet minden eddigi változásnál rohamosabb és mélyrehatóbb átalakulásával. Ezek a mi országunk történelmében egy következő korszak alkotóelemei. Nem térhetünk ki azonban néhány találmány megemlítése elől, mert a világszínvonalától való lemaradást éppen azon tudjuk a legszemléletesebben megmutatni, hogy az ipari forradalom legfontosabb találmányai mikor, mekkora késéssel terjednek el nálunk.

A textilipart a fonás gépesítése forradalmasította. James Hargreaves kézzel hajtott 8 orsós fonókerekét, a „Jenny”-t (1764) Richard Arkwright vízikerekkel hajtott fonógépe („Water”, 1769) követte; ezek még viszonylag durva és egyenetlen fonalat készítettek, de 1779-ben Samuel Crompton e két találmány kombinációjával („Mule” = öszvér) megalkotta a finomfonásra alkalmas gépet. A fonal ára ennek következtében 1780-tól 1800-ig ötödére, majd tizedére esett, s Robert Owen megállapítása szerint 2500 munkás termelt annyi fonalat, mint azelőtt hatszázezer.

Az angliai fonógépek csak ipari kémkedés és lopás útján juthattak el a kontinensre. Franciaországban 1773-ban, Ausztriában 1783-ban jelent meg az első jenny, az Arkwright-féle gép egy változatát Magyarországon báró Vay Miklós 1789-ben szabadalmaztatta. De a szabadalom korántsem jelentette még az elterjedést. A jennyt még a XVIII. század végén is csak elvétve használták Alsó-Ausztriában, a fonógépekkel elsőnek kísérletező magyarországi textilmanufaktúrák pedig egy-két év alatt csődbe jutottak. A fonógépek szórványos feltűnése Kelet-Közép-Európában még nem indította meg az ipari forradalmat.

A fonás gépesítését szükségszerűen nyomon követte Angliában a szövőgép (Edmund Cartwright, 1784) és a hengernyomógép (Bell, 1785) feltalálása. Ezek a találmányok Kelet-Közép-Európában egyelőre éppúgy ismeretlenek maradtak, mint a vaskohászatot forradalmasító köszénkokszolás (Abraham Darby, 1735), tégelyacélöntés (Benjamin Huntsman, 1742) és kavarási (Henry Cort, 1784).

A gyáripar legjellegzetesebb termelőeszközének, a gőzgépnek az előtörténete a XVII. század végére nyúlik vissza. Papin találmányát (1690) Newcomen tette alkalmassá 1712-ben bányaszivattyúk hajtására. Ez a korai gőzgép gyorsan megjelent és meg is honosodott Magyarországon. Isaac Potter 1722-ben, tehát Newcomen után 10 évvel helyezte üzembe „tűzgép”-ét Újbányán; tökéletesített változatait a század folyamán rendszeresen használták a magyarországi bányászatban.

Az első egyenletesen működő, tehát az ipari termelésben használható gőzgépet James Watt 1769-ben alkotta meg, majd tovább tökéletesítette, úgyhogy 1787-től kezdve Angliában már tömegesen alkalmazták mindenféle iparágban. A Watt-féle gőzgép azonban sokkal lassabban jutott el Kelet-Közép-Európába, mint kezdetleges őse: Csehországban az 1810-es, Ausztriában az 1820-as, Magyarországon az 1830-as években helyezték üzembe az első gőzgépeket; elterjedésük Ausztriában a polgári forradalom előtti évtizedben, Magyarországon pedig csak a polgári forradalom után indult meg.

Az ipari forradalom legfontosabb találmányainak elterjedési adatai azt mutatják, hogy a Habsburg-birodalom iparfejlődése a manufaktúra-korszak nagy fellendülése idején, a XVIII. század második felében egy teljes fejlődési szakasszal volt lemaradva az élenjáró Angliához képest.

a) *A gazdaságpolitika*

A Habsburg-birodalom kormánya számára azonban természetesen nem a Habsburg-országoknak Angliához vagy más nyugat-európai országokhoz viszonyított elmaradottsága, hanem a birodalom legfejlettebb tartományának, Sziléziának porosz uralom alá kerülése tette elodázhatatlanná az erőteljes iparfejlesztést. Mária Terézia már 1746-ban, vagyis egy évvel a Sziléziáról történt kényszerű lemondás után, életre hívta az Universal-Kommerz-Directoriumot, mint összbirodalmi hatáskörrel felruházott központi hivatalt Philipp Kinsky gróf, 1749-től Rudolf Chotek gróf vezetése alatt; a tényleges irányítás azonban a többnyire jól értesült udvaroncok szerint Mária Terézia férje és uralkodótársa, a gazdasági ügyekben nagyon tehetséges Lotharingiai Ferenc császár kezében volt. Mint a központi kormányzervek általában, az Universal-Kommerz-Directorium is több közigazgatási reformot élt meg, 1762-től Kommerzhofrat néven működött, s 1776-ban beolvadt az osztrák—cseh udvari kancelláriába. Feladatai: a külkereskedelem, az egyes Habsburg-országok közötti kereskedelem, a közlekedés, a manufaktúrák és általában az iparfejlesztés ügyeivel való foglalkozás és javaslattétel, az átszervezések ellenére sem módosultak lényegesen. Hatásköre Magyarországra csak fennállásának első időszakában terjedt ki, de javaslataival más központi kormányzerveken keresztül később is befolyásolni tudta az udvar magyarországi gazdaságpolitikáját; minthogy tagjai az iparfejlesztésben érdekelt osztrák és cseh arisztokraták közül kerültek ki, a Kommerzhofrat — feladatától eltérve — általában nem összbirodalmi, hanem alsó-ausztriai, cseh- és morvaországi tartományi érdekeket képviselt, és minden tőle telhetőt elkövetett a számára nem kívánatos, többek között a magyarországi konkurencia háttérbe szorítására. Egész politikáját jellemző példa, hogy csak egyetlen esetben emelt szót a magyarországi textilipar fejlesztése érdekében, amikor (1774) ettől az ausztriai és cseh—morvaországi munkabérek leszorítását várta. Végül is a tartományi érdekeket követő egyoldalúság volt az oka, hogy a bécsi udvar gazdaságpolitikáját az Universal-Kommerz-Directorium, illetve a Kommerzhofrat (Hofkommerzienrat) csak befolyásolta, de irányát meghatározni nem tudta.

A birodalmi iparpolitika Mária Terézia és II. József uralkodása idején két korszakra osztható. 1770-ig ez az iparpolitika kifejezetten merkantilista jellegű volt, s az ipari termelés központi irányítására törekedett. 1770 után a merkantilista szempontok mellett esetenként fiziokrata és szabadkereskedelmi elvek is befolyáshoz jutottak, s az állami gyámkodás mértéke csökkent. Az iparpolitika végső célkitűzése, a birodalom gazdasági egységének megteremtése és autarkiajának lehető biztosítása, mindkét korszakban változatlan maradt.

Ez a végső célkitűzés vezetett 1754-ben az ipar két szektorra osztásához. Azokkal az iparágakkal szemben, amelyek csak helyi szükségleteket elégítettek ki, az állam megelégedett a céhszabályzatok némi lazításával, s felügyeletüket a helyi közigazgatásra bízta (Polizeigewerbe). A tágabb piacörzetek vagy pláne az export számára termelő iparágak fölötti felügyeletet az Universal-Kommerz-Directorium és a tartományi Kommerz-Konsess-ek látták el, akár kézműves céhekről, akár manufaktúrákról volt szó (Kommerzgewerbe). A céhkötöttségeket ez utóbbi szektorban erőteljesen lazították, 1780-ban megszüntették a legények kötelező vándorlását, a textil- és a vasiparban II. József uralkodása alatt a céhkényszert is eltörölték. A Kommerzgewerbe szektorában így az is lehetővé

vált, hogy némi tőkével rendelkező céhmesterek kézműves műhelyüket manufaktúrává fejlesszék (gewachsene Manufaktur).

Állami támogatásban csak a Kommerzgewerbe szektora részesült. E támogatás leghatékonyabb formái a pénzsegélyek és a behozatali tilalmak voltak. Az államkinestár az 1760-as évek közepétől évi 50—80 ezer forintot fordított iparfejlesztésre. Pénzsegélyben, legtöbbször soha vissza nem fizetett előlegek és kölcsönök formájában, főleg az udvari arisztokrácia manufaktúraalapításai részesültek. A protekcionizmusnak ez a formája számos esetben indokolt volt, de egyre több visszaélésre is alkalmat adott, úgyhogy 1770 után már csak elvétve került rá sor. Az 1770-es években és a 80-as évek első felében inkább a polgári eredetű kisvállalkozókat támogatta segélyeivel az állam, ami a tőkés fejlődésnek egyrészt kiszélesítése, másrészt azonban fékezése irányában hatott. 1785-től viszont a polgári tőke nagyméretű manufaktúraalapításait ösztönözték államsegéllyel.

A behozatali tilalmak rendszere a külföldi konkurrenciát kívánta kikapcsolni a hazai manufaktúrafejlődés erősítése érdekében. A tilalmak mindig olyan, pontosan körülhatárolt árucsoportokra vonatkoztak, amelyek hazai gyártása már biztató kezdeti eredményeket mutathatott fel. Serkentő hatásuk különösen a textiliparban kétségtelen volt, de nem ellentmondás nélküli: egyrészt kiszolgáltatták a vásárlóközönséget a belföldi tőkésnek, másrészt szükségszerűen ösztönözték a csempészetet.

Az iparfejlesztés érdekében kidolgozott konkrét elképzelések és javaslatok összhangban álltak a birodalmi politikával: a Habsburg-állam megerősödését és egységesülését kívánták előmozdítani. Az elveszett sziléziai ipari bázis pótlására mindenekelőtt a textilipar fejlesztésére törekedtek Alsó-Ausztriában, Cseh- és Morvaországban. Az előkészítés alaposságára jellemző, hogy Ferenc császár személyesen tanulmányozta 1748-ban Csehországban a manufaktúraalapítások lehetőségét. 1749 és 1755 között Csehországban 7, Morvaországban 3, Alsó-Ausztriában 20 új manufaktúra kapott császári privilégiumot. Az udvari arisztokrácia intenzíven bekapcsolódott az állam iparpolitikai célkitűzéseinek megvalósításába, így pl. a Kinsky-család egyik tagja az iparfejledést erősen fékező hétéves háború ellenére 1756 és 1762 között tíz különböző manufaktúrát alapított csehországi birtokain.

A hétéves háború befejezése után, az 1760-as évek derekán mindenütt meggyorsult a manufaktúrafejlődés. Ezért 1770-ben a Kommerzhofrat időszerűnek tartotta az iparfejlesztés birodalmi tervének elfogadtatását. Kiindulva a Habsburg-állam gazdasági egységének követelményéből úgy gondolták, hogy nem ajánlatos minden egyes tartományban ugyanazokat a manufaktúrákat életre hívni. Javaslatuk figyelembe vette a tartományok különböző adottságait, s a legsokoldalúbb fejlesztést az amúgy is legfejlettebb Alsó-Ausztriában, Cseh- és Morvaországban akarta megvalósítani. Magyarországnak csak a mezőgazdasági termékek és ipari nyersanyagok előállítását szánták. A Kommerzhofrat terve nem valósult meg: a gazdasági autarkiajukhoz ragaszkodó tartományok partikuláris érdekei erősebbnek bizonyultak a centralizáló törekvéseknél.

1770 körül általában megfigyelhető az iparfejlesztés átmeneti megtorpanása. 1769-től kezdve, igaz, többnyire eredménytelenül, a kormány szabadulni akar az állami manufaktúráktól; vásárló azonban csak elvétve jelentkezik, s a vételárral az is adós marad, mint az alsó-ausztriai nadelburgi tűgyártó manufaktúrát átvevő gróf Batthyány Tódor. 1771-ben pedig minden manufaktúra-

alapítást császári engedélytől tesznek függővé. Ennek a rendelkezésnek a közvetlen célja ugyan a magyarországi iparfejlődés akadályozása volt az osztrák—cseh manufaktúrák érdekében, de hatása a birodalom egész területén érzékelhető.

A Habsburg-birodalom iparfejlődését Mária Terézia uralkodásának évtizedeiben három súlyos hiányosság lassította: a tőkehiány, a szakmunkáshiány és a vállalkozási kedv hiánya. A tőkehiányt az államkincstárból folyósított segítyek nem enyhítették lényegesen, a szakmunkáshiányon külföldi szakemberek behívásával lehetett segíteni, de az osztrák örökösödési háború majd a hétéves háború idején az idegenekkel szemben megnyilvánuló bizalmatlanság, továbbá a protestáns bevándorlóktól való idegenkedés az adott lehetőségek kihasználását is sokáig fékezte. Vállalkozási kedv csak a földbirtokosok egy részében volt, akik azonban manufaktúraalapításaik ellenére is megmaradtak feudális uraknak; ipari vállalkozásaik csak birtokuk jobb kihasználását célozták. A kereskedők óvakodtak tőkájukat ipari vállalkozásokba fektetni, mert továbbra is nagyobb hasznot reméltek a már bevezetett külföldi áruk importjából. Mária Terézia kormánya ebben a helyzetben egyrészt vallási toleranciára kényszerült, hogy vissza ne riassa az érvényesülést kereső idegen vállalkozót és szakembert, másrészt fonó- és szövőiskolák alapításával, termelőeszközök (orsók és szövőszékek) kedvezményes vagy ingyenes kiosztásával törekedett egy belföldi szakmunkás réteg kinevelésére.

Ilyen körülmények között szinte felmérhetetlen hatással voltak az iparfejlődésre II. József rendeletei. A jobbágyrendelet (1781) az örökös jobbágyság megszüntetésével és a jobbágyok helyváltoztatásának biztosításával további munkaerőforrásokat bocsátott a manufaktúrák rendelkezésére. A türelmi rendelet (1781) szabaddá tette a protestáns tőkésék és szakemberek előtt az érvényesülés útját, a zsidórendelet (1781) elhárította az akadályokat a zsidó tőke ipari érvényesülése elől. A prohibitív vámrendszer (1784) kizárta a birodalom piacáról a belföldi vállalkozó idegen versenytársait, az uzoratilalom megszüntetése (1787) pedig megkönnyítette a tőke szabad mozgását. A szerzetesrendek feloszlásával elnéptelenedett kolostorépületeket az állam olcsó áron, nem egyszer ingyen bocsátotta az ipari vállalkozók használatába, egy csapásra megoldva ezzel a manufaktúraalapítók üzemelhelyezési gondjait. Az állam most már — a merkantilizmus gyakorlatával szakítva — csak kivételesen és nagy ritkán részesítette az ipari vállalkozásokat közvetlen támogatásban, de egyetlen életképes üzem fejlődését nem akadályozta. A XVIII. század második felében, a manufaktúrakorszak fellendülésének időszakában az 1780-as évtized a csúcspont.

b) Az iparfejlődés

A gazdaságpolitika iparfejlesztő célkitűzései és a ténylegesen megvalósult iparfejlődés csak részben fedik egymást. Az egyes tartományok gazdasági egymásrautaltsága erősödött, de a birodalom gazdasági egysége nem valósult meg. Ha tehát át akarjuk tekinteni a Habsburg-birodalom iparfejlődését a XVIII. század második felében, ezt országonként és tartományonként kell megtennünk. Az összehasonlító vizsgálatot rendkívül megnehezíti a forrásadottságok tartományonként eltérő volta, és ami ebből szükségszerűen következik, a történeti feladatok különböző szintje. Még a manufaktúrális fejlődés számadatait sem tudjuk megnyugtató alapossággal összehasonlítani, mert a különböző források, de az egyes történészek is más és más kritériumok alapján tekintenek egy-egy üzemet manufaktúrának. Manufaktúra tabellák ugyan a birodalom minden

egyres országában készültek, de nem mindig azonos szempontok szerint, adatköz-
lésük pedig, különböző országokban végzett forráskritikai vizsgálatuk egybe-
hangzó eredménye szerint, csak tájékoztató és nem statisztikai értékű. A külön-
böző iparágak történetének feldolgozása is egyenetlen. Általában jól vagyunk
tájékozva a textilipar, részben a vasipar és a cukorgyártás történetéről, de szá-
mos más iparág, így a bőripar, a luxusipar, a kezdeteit élő vegyipar története
még feldolgozatlan. Nagyon keveset tudunk a céhes iparokról, mert a kutatók
érdeklődése ebben a korszakban már természetszerűen a születőben levő új ter-
melési formára irányul; tudatában kell azonban lennünk, hogy az előállított
összes ipari termék nagyobbik részét ekkor még a céhek és a céhen kívül dolgozó
magános kézművesek produkálják. A céhkereteken kívül folyó nem manufaktu-
rális termelés adatai csak hozzávetőlegesen becsülhetők, és itt olyan jelentős
iparágak teljesítményeiről van szó, mint a céhkényszer alól felszabadított
textil- és vasipar. Ezért az itt következő áttekintés, bár elkészítését néhány,
éppen az elmúlt évtizedben megjelent alapvető fontosságú munka nagyon
megkönnyítette, végül mégis csak tájékoztató értékű lehet.

A Habsburg-birodalom országai között iparilag — és különösen manu-
faktúraiparát tekintve — Alsó-Ausztria volt kimagaslóan a legfejlettebb.
A XVIII. század második felében végbement rohamos növekedést bizonyos
fokig megalapozták a már csaknem száz évre, Becher és Schröder tevékenységéig
visszanyúló ipartörténeti előzmények, de a fejlődés leghatékonyabb tényező-
jének a kor gazdasági és társadalmi viszonyai következtében különös erővel
érvényesülő kedvező földrajzi helyzet látszik. Az alsó-ausztriai manufaktúrák
szinte korlátlan felvevőképességű piacra találtak egyrészt Bécsben, másrészt
Magyarországon. Élvezték a Bécsben székelő birodalmi kormány támogatását,
elsősorban nekik állt rendelkezésükre a bécsi nagykereskedők által közvetített
külföldi eredetű tőke, a birodalmi főváros és környéke rohamosan növekvő lakos-
sága biztosította számukra a munkaerőt, úgyhogy viszonylag kevéssé érezték
meg az ipar fejlődését másutt gátoló tőke- és szakemberhiányt, s a polgári tőke
vállalkozó kedve is erősebb volt itt, mint más tartományokban. Ehhez járult a
bécsi medence egyenletes éghajlata, a télen-nyáron közel egyforma hőmérsékletű,
bővizű folyók, amelyek biztosították az ipari üzemek egész évben át megszaki-
tatlan, egyenletes termelőmunkáját. A bécsi piac nemcsak az áruk elhelyezését,
hanem a munkások olcsó élelmezését is lehetővé tette. Alsó-Ausztria manu-
faktúráinak száma 1762-ben legalább 11, 1783-ban legalább 90, 1790-ben legalább
140 volt. Az 1790-ben számontartott 109 privilegizált manufaktúra több mint
fele (57) textilmanufaktúra volt, ezek több mint 18 000 munkást foglalkoztattak,
nem számítva a közel 90 000 bedolgozó fonót Alsó-Ausztria és Nyugat-Magyar-
ország különböző uradalmiban. A textilipar ágazatai között a pamutszövet-
és a selyemgyártás koncentráldott erre a területre mintegy 17, illetve 29 manu-
faktúrával. A pamutszövetgyártásban a schwechati manufaktúra 1762-ig mono-
polhelyzetben volt, kizárólagos privilégiumának megszüntetése után, 1763-tól
kezdve egymás után alakultak a pamutszövet- és kartonmanufaktúrák, amelyek
közül a Sankt Pölten melletti Fridauban létesült vállalkozás lett a legjelenté-
kenyebb. Mindezek tulajdonképpen szórt manufaktúrák voltak, maga a köz-
ponti üzem a fonóközrtekbe szervezett háziipari bedolgozók termékeinek csak
a végső kidolgozást adta meg. Általában különböző részvénytársaságok tulaj-
donában voltak, a részvényeket főleg bécsi bankárok (így a lotharingiai száрма-
zású, később bárósított Johann Fries) és nagykereskedők jegyezték, de nem ma-
radt távol az udvari arisztokrácia sem. Míg a pamutszövetgyártás Alsó-Auszt-

ria vidéki kisvárosaiban talált otthonra, a selyemipar Bécs kül- és elővárosaiban koncentráldott. 1790-ben itt 8000 selyemszövőszék dolgozott. A bányakin- csekben szegény Alsó-Ausztriában jelentős fémipar bontakozott ki, 12 vas-, 8 rézhámorról és mintegy 25 fém-, vas- és acélmanufaktúráról tudunk, amelyek idegen, stájerországi és felső-ausztriai nyersanyaggal dolgoztak. Természetesen képviselve volt a birodalmi fővárosban a luxusipar is, a leoni (arany- és ezüst- drót), nürnbergi (sárgaréz) és galantéria árukat előállító manufaktúrák száma 10 körül járt. 1790-ben Alsó-Ausztriában a Kommerzgewerbe szektorában fog- lalkoztatottak mintegy 38⁰/₀-a manufaktúramunkás volt. Az alsó-ausztriai ipar- fejlődés eredményeinek ismeretében érthető, hogy Bécs uralkodó helyzetre tett szert a birodalom gazdasági életében; megkülönböztetett helyét az udvar Magyarország irányában folytatott vámpolitikája még meg is erősítette: Magyar- ország pamutszövetbehozatalának 91⁰/₀-át Alsó-Ausztriából, selyemárubehoza- talának 92⁰/₀-át Bécsből fedezte (1782).

Felső-Ausztria ipara ehhez képest szegényesnek mutatkozik. 1783-ban 4, 1790-ben 6 manufaktúrát vesznek számba, a fejlődés itt majd csak a század- forduló után lendül fel. Egyetlen jelentős manufaktúrája a XVIII. század máso- dik felében is az 1672-ben alapított, 1754 óta állami tulajdonban levő linzi posztómanufaktúra, amelynek virágkora az 1780-as évekre esik. Ekkor évenként több mint egymillió forint értékű árut állított elő. Legfontosabb piaca Bécs és Magyarország volt; a magyarországi posztóbehozatalnak 1748-ban 30⁰/₀-a, 1782-ben 66⁰/₀-a származott Felső-Ausztriából, nyilvánvalóan főleg a linzi manufaktúrából. 1790-ben a Kommerzgewerbe szektorában foglalkoztatottak 10⁰/₀-a volt manufaktúramunkás, a többiek nagyrésze céhes keretek között vagy azon kívül vászonszövással és vasfeldolgozással foglalkozott. A stájerországi Innerbergben kiolvasztott vasércet Felső-Ausztriában közel 300 vashámor dol- gozta fel; az ybbisi és kirchdorf-micheldorf-i sarló- és kaszagyártók, a steyri penge- és késművesek termékei egész Kelet-Európát elárasztották.

Csehországot, Morvaországot és Osztrák-Sziléziát helyesnek látszik együt- tesen tárgyalni, mert az iparfejlődés menete és jelenségei e három tartomány- ban nagyon hasonlóak. Középponti helyet itt is a textilipar foglalt el, a Kom- merzgewerbe szektorában foglalkoztatottaknak több mint 80⁰/₀-a valamelyik textilipari ágazatban dolgozott, de csak 5⁰/₀-uk volt manufaktúramunkás. A ma- nufakturális fejlődés tehát gyengébb volt, mint Ausztriában. A manufaktúrák száma Csehországban 1780/81-ben 30 körül járt, a 80-as évek nagy fellendülésé- ben megháromszorozódott, 1794-ben 89 volt, ehhez jön Morvaországban 19, Sziléziában további 3, a manufaktúra tabellákból kimaradtakkal együtt tehát összesen mintegy 130—140, mintegy kétharmaduk textilmanufaktúra. Ezek mellett változatlanul virágoztak a Verlag hagyományos formái is. A textilipar ágazatai között a posztó- és a vászonszövés volt a legfejlettebb, a pamutszövet- gyártás csak a 80-as években lendült fel, a selyemgyártás mindvégig háttérbe szorult. Csehország legnagyobb posztómanufaktúrája, az 1715-ben Horní Lit- vínovban alapított gróf Waldstein-féle üzem, az egész XVIII. századon át virág- zott. A példát követve, főleg a század harmadik negyedében sok nagybirtokos alapított posztómanufaktúrát; ezek bér munkásai legnagyobbbrészt a jobbágyi függésben élő zsellérek közül kerültek ki, sőt a földesurak éppen ebből a megfon- tolásból kiindulva szaporították zselléreik számát. A cseh nagybirtok iparosodá- sára jellemző, hogy az 1750-es évek második felében a földesúri jövedelmek 43⁰/₀-a sörfőzésből és más ipari vállalkozásokból eredt, míg a földművelésből 38⁰/₀-a, robotból és illetekekből csak 19⁰/₀-a. Ennek ellenére sem indult meg a

feudális földesúr átalakulása ipari tőkessé: az üzemek csupán a földbirtok jövedelmezőbb kihasználását célozták, s az örökös jobbágytság megszüntetésével (1781) észrevehetően alábbhagyott az arisztokrácia iparosító tevékenysége. A polgári eredetű tőke posztómanufaktúra alapításai az 1760-as évektől kezdve szaporodtak el, főleg Morvaországban, elsősorban Brünnben. Nem hozott létre manufaktúrát a kereskedőtőke a kézműves posztószövés hagyományos városi központjaiban, de a libereci vagy jihlavai takácsok termelése több virágzó manufaktúráéval is felért. A vidéki háziipar széles bázisán szervezett vászonszövést pedig csak kivételesen lehetett manufaktúrák köré csoportosítani, mint Lotharingiai Ferenc császár potštejni üzemében, amelyet 1761-ben az addigi igazgató, Chamaré gróf vásárolt meg, s itt sem tartós eredménnyel. Megindult a manufaktúra-fejlődés a hagyományosan fejlett cseh papír- és üvegyiparban, és új jelenségként a textiliparnak fehérítő- és festőanyagokat szolgáltató vegyiparban. Cseh- és Morvaország manufaktúra- és kézművesmunkásainak száma a felgyorsuló iparfejlődést tükrözi: az 1780. évi 72 ezerről 1798-ig több mint kétszeresére, közel 150 ezerre nőtt, ezen belül a mesterek száma 58, a segédeké 94, az inasoké 136%-kal növekedett, a tanulatlan segédmunkásoké megháromszorozódott. Az ipar mellett a bányászat háttérbe szorult. A nemesfém-bányászat eljelentéktelenedett, a vaskohászat fejlődött, egymásnak ellentmondó statisztikai adatai egybehangzóan növekedésről vallanak, de a termelés nem fedezte a szükségleteket, így a cseh vasipar rá volt utalva az osztrák, a morva a magyarországi vasexportra. A cseh-morvaországi bányászat történetének legnagyobb horderejű eseménye a XVIII. század második felében az ostravai széntelepek felfedezése.

Tirol és Vorarlberg távoli, az iparfejlődésben elmaradott, az 1775. évi egységes osztrák—cseh vámterületből kihagyott tartományok voltak; a birodalom gazdasági vérkeringésébe csupán a dél-tiroli selyemfábiatoriumok kapcsolódtak be, részben ők látták el Bécs selyemiparát finom minőségű nyersanyaggal.

Az ipar tekintetében egyébként fejletlen Stájerország, Karintia és Krajna (Szlovénia) gazdasági jelentőségét vastermelésük határozta meg. Az Itáliába és a kelet-európai országokba irányuló vasáruexport az állami bevételek nem elhanyagolható tétele volt, s a mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas hegyvidékeken is lehetővé tette jelentős számú lakosság megélhetését. A vastermelés rendje (Eisensystem) Stájerországban középkori alapokon nyugodott, a bányahatóságok a mindenkori piaci szempontokat mellőzve bürokratikusán ragaszkodtak a pénzügyi szempontokhoz; elképzelhetetlennek tartották például az áraknak a piaci viszonyokhoz igazodó változtatását. Karintiában, közelebb lévén az itáliai piachoz, az ilyenfajta megkötöttségek csak Mária Terézia 1759. évi rendeletének végrehajtása során jutottak érvényre. Stájerország és Karintia vastermelési rendjének ez az egymáshoz közelítése a karintiai vasexportra gátlóan hatott, ugyanakkor Stájerországban lehetővé tette a középkori munkamódszerekkel való szakítást, az indirekt módszer meghonosítását. Így került sor az első nyersvasolvasztásra Stájerországban 1760 táján, majd nem kétszáz évvel később, mint Karintiában. A vaskohászat és vaskohászat időszakosra vált megkötöttségeit 1781-ben II. József hatályon kívül helyezte. Véletlenül ugyanebből az évből maradt ránk az egyetlen XVIII. századi összesítő termelési kimutatás. E szerint Stájerország kb. 320 ezer, Karintia 155 ezer, Krajna 20 ezer bécsi mázsa nyersvasat állított elő. A következő évek részleges termelési adatai szerint a vastermelés, különösen Karintiában, tovább növekedett. A manufaktúraipar

ezekben a tartományokban gyengén fejlett maradt, csak Klagenfurtban és környékén alakult ki egy kisebb textilipari centrum az 1760-as évektől kezdve; 1792-ben itt 7 textilmanufaktúra működött, ezek már használták a jenny kézzel hajtott, egyszerűbb változatát. Ugyancsak angliai eredetű fonógépekkel dolgozott gróf Batthyány Károly textilmanufaktúrája (1790—1808) a stájerországi Burgauban, a magyar határon.

Az Adriai-tenger vidékén Görzben selyemfilatoriumok és néhány selyemmanufaktúra, Triestben szappanfőző-, textil- és bőrmanufaktúrák működtek, és volt néhány különböző méretű manufaktúra az 1776-ig Ausztriához tartozó Fiumében is, amelyek közül az 1752-ben alapított, nyugat-indiai örölt cukornádat feldolgozó cukorfinomító, egy antwerpeni bankárok tőkájével működő vállalkozás volt a legjelentősebb.

A Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományainak iparfejlődése a XVIII. század második felében ezek szerint változatosan egyenlőtlen volt. A fejlődés legszembeötlőbb jele a manufaktúrák számának növekedése, 1780 után rohamos szaporodása, úgyhogy a legmértéktartóbb számítás szerint is 1790 körül legalább 280, de valószínűleg ennél több manufaktúra működött a birodalom nyugati felében, mintegy 50%-uk Alsó-Ausztriában, 30%-uk Csehországban. Ebben nincsenek benne az egész korszakon át jelentős, s 1781 után ugyancsak fellendülő stájer, karintiai és krajnai vaskohászati üzemek, s az ipar fejlődésének nem a manufaktúra az egyetlen lehetséges formája. A sokoldalúan fejlődő Alsó-Ausztria és Csehország mellett mindenesetre megtaláljuk az egy iparágban kiemelkedő Stájerországot, vagy az általában visszamaradt Tirolt és Vorarlberget, amelyek csak ezután lépnek majd a modern iparosodás útjára. A Habsburg-tartományok e színes együttesét történetírásunk eddig így nem vizsgálta. Nekünk meg kellett ezt tennünk, hogy tudjuk mihez hasonlítani, és képesek legyünk reálisan értékelni a magyarországi iparfejlődést.

JEGYZETEK

I.

A Habsburg-birodalom XVIII. századi bányászat- és ipartörténetének monografikus feldolgozása még nincsen. A problémák és a legfontosabb folyamatok jó áttekintését adja *Gustav Otruba: Zur Entstehung der „Industrie“ in Österreich und zu deren Entwicklung bis Kaiser Joseph II. Österreich in Geschichte und Literatur 11 (1967) 225—242.* Az összefoglaló osztrák történeti munkák közül a következőkre építettem: *Karl und Mathilde Uhlirz: Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nebenländer Böhmen und Ungarn. I. Graz—Wien—Leipzig. 1927; Erich Zöllner: Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Wien. 1966. 3. kiad.; Hanns Leo Mikoletzky: Österreich. Das grosse 18. Jahrhundert. Von Leopold I. bis Leopold II. Wien—München. 1967. Felső-Ausztriára külön is Alfred Hoffmann: Wirtschafts-geschichte des Landes Oberösterreich. I. Werden, Wachsen, Reifen. Von der Frühzeit bis zum Jahre 1848. Salzburg. 1952.*

A Habsburg-tartományok társadalmi képletének összehasonlítása Nyugat-Európával *Hans Hausherr: Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit vom Ende des 14. bis zur Höhe des 19. Jahrhunderts. Köln—Graz. 1960. 3. kiad. 267—268.* A XVII. század végének osztrák iparfejlődésére *Zöllner: i. m. 282—289, Mikoletzky: i. m. 52, 92—93, Hoffmann: i. m. 107—108, 144.* Az osztrák kameralisták jellemzésére a következő életrajzokat vettem alapul: *Herbert Hassinger: Johann Joachim Becher 1635—1682. Ein Beitrag zur Geschichte des Merkantilismus. Wien. 1951. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs. Bd. 38); Heinrich Ritter von Srbik: Wilhelm von Schröder. Ein Beitrag zur Geschichte der Staatswissenschaften. Wien. 1910 (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse. Bd. 164/1; Fritz Posch: Philipp Wilhelm von Hörnigk. Werdejahre und österreichisch-steirische Beziehungen. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichts*

forschung 61 (1953) 335—358. Schröder javaslata a magyarországi bombagyártásról *Srbik*: i. m. 84. Hörnigk 1673. évi utazása *Hassinger*: i. m. 184. A Hörnigk-idézetek az Oesterreich über alles . . . I. és X. fejezetéből valók, Magyarország bányakincseinek méltatása ugyancsak a X., a magyar borkivitel előmozdításának javaslata a XXXI. fejezetben. Az osztrák kameralisták tárgyilagos értékelése a magyar irodalomban az első, úttörő tanulmány *Imre Wellmann*: Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jahrhundert und Ungarn. Nouvelles Études Historiques . . . Budapest. 1965. I. 315—354., aki azonban Hörnigket nálam egy árnyalattal kevésbé kedvezően ítéli meg. A korai osztrák manufaktúrák általános jellemzéséhez *Heinrich R. von Srbik*: Die kaiserliche Spiegelfabrik zu Neuhaus 1701—1725. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 32 (1911) 294—317. Vö. még *Viktor Hofmann*: Beiträge zur neueren österreichischen Wirtschaftsgeschichte. I. Die Wollenzeugfabrik zu Linz an der Donau. Archiv für Österreichische Geschichte 108 (1920) 345—778, ebből az első félszázad története 355—382. A bécsi selyemiparra legújabbban *Margarete Bucek*: Geschichte der Seidenfabrikanten Wiens im 18. Jahrhundert (kéziratoss disszertáció). Wien. 1968. A vasiparra *Anton Pantz*: Die Innerberger Hauptgewerkschaft 1625—1783. Graz. 1906 (Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark. Bd. VI/2). *Faller Jenő*: Adatok a bányabeli robbantás fejlődéstörténetéhez. Történelmi Szemle, 4 (1961) 56—75.

II.

A Pragmatica Sanctio évtizedeinek iparfejlődéséről rövid és világos tájékoztatást ad *Uhlirz*: i. m. 301—302 és *Zöllner*: i. m. 282—289. VI. Károly kedvezőtlen megítélése *Otruba*: i. m. 231 és *Mikoletzky*: i. m. 155. Szilézia fejlődéséről *Mikoletzky*: i. m. 156, 230, továbbá *Theodor Schönborn*: Die Wirthschaftspolitik Oesterreichs in Schlesien im 17. und Anfang des 18. Jahrhunderts. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik 43 (1884) 295—340 és *H. Fechner*: Der Zustand des schlesischen Handels vor der Besizergreifung des Landes durch Friedrich den Grossen. Uo. 44 (1885) 209—236. A kereskedelmi társaságokról *Franz Martin Mayer*: Die Anfänge des Handels und der Industrie in Oesterreich und die orientalische Compagnie. Innsbruck 1882 és *Josef Dullinger*: Die Handelskompagnien Oesterreichs nach dem Oriente und Ostindien in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Zeitschrift für Social- und Wirthschaftsgeschichte 7 (1900) 44—83. Az adriai kikötőkről ezeken kívül még *Franz Martin Mayer*: Zur Geschichte der österreichischen Handelspolitik unter Kaiser Karl VI. Mittheilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung 18 (1897) 129—145 és *Peter Gasser*: Die Handelsbeziehungen des Litorale zu den Ländern der böhmischen Krone im 18. Jahrhundert. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 14 (1961) 88—99. A linzi posztómanufaktúráról *V. Hofmann*: i. m. 355—417, Abraham Spitzről a 375. sk. l-on; a neuhausi manufaktúráról *Srbik*: Die kaiserliche Spiegelfabrik . . . benne Wertheimeréről; a schwechati textilmanufaktúráról *V. Hofmann*: Beiträge . . . II. Die Anfänge der österreichischen Baumwollwarenindustrie in den österreichischen Alpenländern im 18. Jahrhundert. Archiv für Österreichische Geschichte 110 (1926) 477—491; a bécsi porcellánmanufaktúráról *Mikoletzky*: i. m. 157—158, *Haussherr*: i. m. 150, a meissenai szőkött mesterről *Rudolf Forberger*: Die Manufaktur in Sachsen vom Ende des 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts. Berlin. 1958. 45. Egyéb bécsi és alsó-ausztriai manufaktúrákról *Mikoletzky*: i. m. 94. *Takáts Sándor*: Az első tafota- és szövő-gyár Ausztriában. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 6 (1899) 437, Geschichte der Stadt Wien. Bd. IV. Wien. 1911. 424. *Takáts Sándor*: A hainburgi posztógyár és Magyarország. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 9 (1902) 285—286. *Takáts Sándor*: Az első magyar dohány-monopólium bajai. Uo. 9 (1902) 393. A csehországi manufaktúrákról *Mikoletzky*: i. m. 93, *Arnošt Klíma*: Über die grössten Manufakturen des 18. Jahrhunderts in Böhmen. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 12 (1959) 146—148 és *uő.*: Die Textilmanufaktur in Böhmen des 18. Jahrhunderts. Historica 15 (1967) 128. sk. I. és *Gasser*: i. m. A grazi barchentszövő manufaktúráról *V. Hofmann*: Beiträge . . . II. 462—476. A bécsi kézművesek kategóriáiról és számukról Geschichte der Stadt Wien. Bd. IV. Wien. 1911. 419—430.

III.

A Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományainak manufaktúra-korszakáról alapvető *Herbert Hassinger*: Der Stand der Manufakturen in den deutschen Erbländern der Habsburgermonarchie am Ende des 18. Jahrhunderts, a „Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert” (Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Hirsig. von *Friedrich Lütge*. Bd. 6.) Stuttgart. 1964 c. kötetben.

Az angol ipari forradalomról többé-kevésbé részletesen minden, a XVIII. századot tárgyaló egyetemes történeti és technikatörténeti összefoglalás megemlékezik. A szövegben felsorolt találmányokat *Friedrich Klemm*: Kurze Geschichte der Technik. Freiburg i. Br. 1961 és (*Wellmann Imre*)—*Endrei Walter*: A termelőerők fejlődése az ipari forradalom korában. (Kézirat gyánt.) Budapest. 1964 alapján ismertetem. A közölt évszámok általában csak tájékoztató jellegűek, mert a feltalálás, üzembehelyezés, szabadalmaztatás és további tökéletesítés a legtöbb esetben nem is néhány éves, hanem egy-két évtizedes folyamat volt. A fonógépek lassú elterjedéséről Alsó-Ausztriában *V. Hofmann*: Beiträge . . . II. 440, magyarországi megjelenésükről *Endrei Walter*: Textilipari szabadalmak Magyarországon a nyugat-európai ipari forradalom idején. Történelmi Szemle, 4 (1961) 80—83. Hogy a fonógépek szórványos megjelenése még nem jelenti az ipari forradalom kezdetét, tisztázta *Jaroslav Purš*: K problematice průmyslové revoluce v českých zemích a na Slovensku. Historický časopis, 3 (1955) 553—618.

A bécsi udvar iparpolitikájának hatalmas irodalmából *Karl Příbram*: Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860. Erster Band. 1740 bis 1798. Leipzig. 1907, folytatás nélkül maradt monográfiáját vettem alapul. A régebbi irodalomból *August Fournier*: Maria Theresia und die Anfänge ihrer Industrie- und Handelspolitik c. tanulmányát (Historische Studien und Skizzen. Zweite Reihe. Wien—Leipzig. 1908. 29—92, előzőleg Handel und Verkehr in Ungarn und Polen um die Mitte des 18. Jahrhunderts címen, Archiv für Österreichische Geschichte, 69 (1887) 373—436) és *Adolf Beer*: Studien zur Geschichte der österreichischen Volkswirtschaft unter Maria Theresia. I: Die österreichische Industriepolitik. Archiv für Österreichische Geschichte 81 (1894—1895) 1—133 c. munkáját használtam, az újabb feldolgozásokból *Gustav Otruba* Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias. Wien. 1963 c. összefoglalását. A behozatali tilalmakról itt a 143. lapon. *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest. 1922 és A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815. Budapest. 1958 c. monográfiái a bizonyos körökben valóban meglevő gyarmatosító törekvéseket abszolutizálják, így anyaggazdagságuk ellenére a tárgyilagosságot elhagyva elfogadhatatlanok. Az ún. gyarmatosítás kérdéséről objektív képet ad *Konrad Schünemann*: Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung 47 (1933) 13—56, a Kommerzhofratnak a magyarországi textilipar fejlesztését javasoló 1774. évi fellépése itt az 52. l-on. Lotharingiai Ferenc gazdasági szerepéről *Hanns Leo Mikoletzky*: Franz Stephan von Lothringen als Wirtschaftspolitiker. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 13 (1960) 231—257. A Habsburg-iparpolitika periodizációja és az 1770 körüli korszakhatár már *Příbram*: i. m.-ből is kiolvasható, éles megfogalmazása *Herman Freudenberger*: Industrialization in Bohemia and Moravia in the Eighteenth Century. Journal of Central European Affairs, 19 (1959—1960) 349. A Polizeigewerbe és Kommerzgewerbe státuszválasztása *Příbram*: i. m. 38. sk. 1., a „gewachsene Manufaktur” fogalma *Hassinger*: Der Stand . . . 115. A szövegben említett adatok általában *Příbram*: i. m.-ből valók, így a Kommerzhofrat 1770. évi terve 203. sk. 1., II. József rendeleteinek az iparfejlődés szempontjából való értékelése 356. sk., stb. Batthyány Tódor tégypártómanufaktúra vásárlásáról *Beer*: i. m. 8.

Az iparfejlődés országokénti áttekintéséhez *Hassinger*: Der Stand . . . szolgált alapul. A manufaktúratabellák forrásértékéről *Příbram*: i. m. 403. sk. 1. és *Hassinger*: i. m. mellett *Jaroslav Purš*: Struktur und Dynamik der industriellen Entwicklung in Böhmen im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1965. I: 160—168. Hasonló a helyzet a magyarországi tabellákkal is.

Alsó-Ausztriára *Hassinger*: Der Stand . . . 130—147. A bécsi medence éghajlati tényezőiről *Ferdinand Tremel*: Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs. Wien 1969. 263, a bécsi nagykereskedők szerepéről *Otruba*: Zur Entstehung, . . . 233, a pamutszövet-manufaktúrákról *V. Hofmann*: Beiträge . . . II. 574—684, a bécsi selyempiparról *Bucek*: i. m. 151. sk. és 182. Bécs uralkodó helyzetéről Magyarországgal szemben *Herbert Hassinger*: Der Aussenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. „Die wirtschaftliche Situation . . .” c. kötetben 89, a magyarországi import-adatok uo. 88.

Felső-Ausztriáról *Hassinger*: Der Stand . . . 148 és uő.: Der Aussenhandel . . . 88. A linzi posztómanufaktúráról *V. Hofmann*: Beiträge . . . I, *A. Hoffmann*: i. m. 322, 414, 447—448; a hámor-adatok *Příbram*: i. m. 406, vassfeldolgozás *A. Hoffmann*: i. m. passim és *Tremel*: i. m. 260. sk. 1.

Csehországról, Morvaországról és Osztrák-Sziléziáról *Hassinger*: i. m. mellett a következő munkákat használtam: *Arnošt Klíma*: Manufaktúrní období v Čechách. Praha. 1955, uő.: Über die grössten Manufakturen . . . és uő.: Die Textilmanufaktur in Böhmen . . . (benne Horní Litvínov és Potštejn üzemtörténete); *Herman Freudenberger*: Industrialization . . . 347—356. uő.: The Woolen-Goods Industry of the Habsburg Monarchy in the Eighteenth Century. The Journal of Economic History, 20 (1960) 383—406 és uő.: The Waldstein Woolen Mill. Boston. 1963. *Purš*: Struktur . . . I: 160—196, II: 103—124, a munkáslétszámok innen. Fenti irodalom

kiválasztásában nagy segítséggel volt *J. Kočí*: *Nové práce k dějinám manufaktur v Čechách v 18. století. Československý časopis historický*, 18 (1970) 318—324.

A többi tartományról *Hassing*: *Der Stand* . . . 166. sk. 1., a vastermelésről *Elisabeth Reiner*: *Karl von Zinzendorf und das Eisenwesen in Innerösterreich. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 13 (1960) 258—330, az 1781. évi vastermelési adatok *Hassing*: *Der Aussenhandel* . . . 73. A fiumei cukorfinomítóról *V. Hofmann*: *Beiträge* . . . III: *Die Anfänge der Zuckerindustrie in Österreich und Ungarn. Archiv für Österreichische Geschichte* 112 (1932) 1—210.